

UOT 94(479.24)

MAİS ƏMRAHOV

Tarix üzrə elmlər doktoru, professor, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Mədəniyyət tarixi şöbəsinin müdiri, Azərbaycan emrahov48@mail.ru

1941-1945-Cİ İLLƏR MÜHARİBƏSİNDƏ FAŞİZM ÜZƏRİNDƏ QƏLƏBƏDƏ AZƏRBAYCAN XALQININ ROLU

Açar sözlər: Faşizm, İkinci Dünya müharibəsi, səfərbərlik, milli diviziyalar, hərbi əməliyyatlar, arxa cəbhənin köməyi, Böyük qələbə

Giriş. „Müharibə acı tər və qan... yolunu gözləyən və gəlib çıxmasından,, hə” və „yox” xəbərini gətirən məktublar, sağ qalmaq üçün öldürmək, məhv olmuş dinc həyat, yaralanmış bi-oqrafiyalar, həyata keçirilməyən ümidlər, həyat yoldaşı olmayan gəlinlər deməkdir” (1, s.77). Müharibənin tarixi yurdundan-yuvasından didərgin salınmış millətlərin faciəli həyat tarixidir. Soykökünə „vətən xaini” damğası vurulmuş, Vətən həsrəti ilə qəriblikdə yaşayan və dünyasını dəyişən, nəşinin vətəninə dəfninə icazə verilməyən minlərlə insanın niskilli tarixidir.

İkinci Dünya müharibəsində faşizm üzərində qazanılmış qələbənin həqiqi yaradıcısı və qəhrəmanı xalqdır. Bu xalqların içərisində Azərbaycan xalqı şəərəfli yerlərdən birini tutur. Azərbaycan xalqı öz keçmiş, xüsusi ilə müharibədəki iştirakı dövrü ilə fəxr edir.

Azərbaycan SSR müharibə ərəfəsində. Stalin milli siyasətinin nəticələri. 1941-1945-ci illər müharibəsinin başlanmasından xeyli əvvəl SSRİ-də müharibəyə hazırlıqla əlaqədar hərbi sənayeni gücləndirmək məqsədilə mühüm tədbirlər planlaşdırılmışdı. SSRİ-də xalq təsərrüfatının inkişafına dair III beşillik planda da (1938-1942-ci illər) istehsal səhələrində, o cümlədən hərbi sənaye sahəsində məsuliyyətin artırılması nəzərdə tutulmuşdu. Bu səbəbdən də, ölkənin müdafiəsi üçün 1939-cu ildə müdafiə xərclərinə 34,5 milyard rubl, 1940-cı ildə 56,9 milyard rubl, 1941-ci ildə 83 milyard rubl və yaxud bütün büdcənin 43,4 fəzi həcminə vəsait ayrılması planlaşdırılmışdı. (30, s.64)

Ordunun təkmilləşdirilməsi aparılırdı. 1940-cı ildə yaradılan mexanikləşdirilmiş korpusta tank və motorlaşdırılmış diviziyalar daxil

edilmişdi. İri hava desant hərbi hissələri, hava hücumundan müdafiə hissələri, hərbi hava qüvvələri birləşmələri yaradılırdı. (2, s.2)

Müharibə ərəfəsində müxtəlif ixtisaslı kadrların hazırlanması məqsədilə 19 hərbi akademiya, 10 mülki institutların hərbi fakültələrində, 7 ali-hərbi dəniz məktəbində hərbi kadrların hazırlanması təşkil olunmuşdu. (2, s.2)

1939-cu il avqustun 2-də Azərbaycan K(b)P MK bürosu ehtiyatda olan siyasi heyətə rus dilinin öyrədilməsi məsələsini müzakirə etdi. Rus dilinin öyrənilməsinə diqqətin artırılmasının bir səbəbi də, ÜİK(b)P və SSRİ XKS-nin 1938-ci il 7 mart qərarına əsasən milli hərbi hissələrin ləğv edilməsi və bütün milli respublikaların və dairələrin əsgərlərinin ümumi əsaslarla, bütün xalqlarla bərabər hüquqda həqiqi hərbi xidmətə çağırılmağa başlanması oldu. Çünki bəzi xalqlar (özbək, türkmen, buryat, monqol, qırğız, Şimali Qafqaz xalqlarının bəzilərinin nümayəndələri) bütünlüklə orduda xidmətə çağırılmamış və dövləti müdafiəsi işində iştirak etməmişlər.

Ölkənin iqtisadi potensialının artırılmasında xalq təsərrüfatı üçün ixtisaslı kadrların hazırlanması mühüm əhəmiyyətə malik idi. SSRİ miqyasında hərbi gücü artırmaq məqsədilə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti 1940-cı il oktyabrın 2-də „SSRİ dövlət əmək ehtiyatları haqqında” fərman verdi. Fərmana görə fabrik-zavod və dəmiryol məktəblərində ildə 800 mindən bir milyonədək ixtisaslı fəhlələr hazırlanması planlaşdırılırdı.

1940-cı il oktyabrın 3-də Azərbaycan K(b)P MK SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanını həyata keçirmək məqsədilə məsələ müzakirə etdi. 1941-1945-ci illə müharibəsi

ərəfəsində respublikadakı 42 təlim mərkəzində, 28 fabrikkə-zavod, 12 peşə və 2 damiryol təhsil məktəbində 13 mindən çox gənc oğlan və qız təhsilə cəlb olunmuşdu.

Müharibə ərəfəsində Azərbaycanın nəqliyyat sistemində əsaslı dəyişikliklər baş verdi. 1937-ci ildə Azərbaycan SSR-də 1.193 km uzunluğunda damiryol xəttində istifadə olundu. 1939-cu ildə Maştağa-Buzovna (9,4 km) elektrik damiryolu çəkildi. 20-ci illərin əvvəllərində tikintisinə başlanmış 445 km uzunluğunda damiryol xəttinin çəkilişinin 1941-ci ildə başa çatdırılması ilə Naxçıvanla Bakı arasında damiryolu məsafəsi iki dəfə qısaldı və İrəvan əlaqələrinin armasına imkan verdi. 1941-ci ildə istismara verilən Salyan-Astara damiryol xətti zonanın şəhərləri ilə Bakının əlaqələrini asanlaşdırdı. 1941-ci ildə respublika damiryol xəttinin uzunluğu 1.210 km, yük dövriyyəsi 13,2 milyon ton çatdı (5, f.1, s.55, iş 33, v.83).

Müharibə ərəfəsində Xəzər dəniz nəqliyyatında yük dövriyyəsi yüksəldi. 1940-cı ildə SSRİ dəniz nəqliyyatı yük dövriyyəsinin 46 faizi Xəzər dənizinin payına düşürdü. Xəzər dəniz nəqliyyatı ilə daşınan 14,8 milyon ton yükün 13,4 milyon tonunu neft məhsulları təşkil edirdi. (35, s.41)

Üçüncü beşillikdə respublikada *avtomobil yollarının çəkilişi və təmirində* irəliləyiş hiss olundu. Ancaq Mərkəzi Azərbaycana qıscanlıqla yanaşmasının nəticəsində respublikanın cənub-qərbindəki 170 km. şossə yolları heç bir əsas olmadan Ermonistan SSR şossə yolları idarəsinə verilməsi avtomobillə yük daşınması-
na mənfi təsir göstərdi.

Üçüncü beşillikdə Azərbaycanda 1937-ci ildə müqayisədə 1940-cı ildə ümumi məhsul istehsalı 21 faiz, o cümlədən neft çıxarılması 4 faiz, qaz çıxarılması 25 faiz, elektrik enerjisi istehsalı 32 faiz, polad istehsalı 32 faiz, maşınqayırma və metal emalı sənayesinin ümumi həcmi 98 faiz, sement istehsalı 14 faiz, pambıq-parça istehsalı 22 faiz, ipək parça istehsalı 19 faiz, gön-dəri ayaqqaçı istehsalı 49 faiz, qənnadı məmulatı 31 faiz, konserv istehsalı 100 faiz artdı. (28, s.52-53)

1940-cı il məlumatına görə, Azərbaycanda kənd əhalisi 63 faiz (33, s.30), məşğul olan əhəlinin yarısından çoxunu kolxozçular təşkil edirdi. Azərbaycan 30-cu illərin əvvəlində yavaş-yavaş

sənaye respublikasına çevrilirdi. 1922-1940-cı illərdə sənaye məhsulu istehsalı 24 dəfə artmışdı. Onlarla sənaye obyektı tikilib istifadəyə verilmişdi. Ancaq Moskvanın Azərbaycanla bağlı siyasətindəki ikili yanaşmanın nəticəsində sənayenin inkişafı birtərəfli xarakter daşıyırdı. Əsas diqqət enerji, yeyinti və yüngül sənayenin bəzi sahələrinin inkişafına yönəlmişdi. Sənaye obyektləri bir neçə şəhərdə dislokasiya olunmuşdu. Sosial strukturda dəyişikliklər baş versə də, zərərçəkən qəribə ölkə kimi qalırdı. Bu tərkibdə kondilərin sayı şəhərlərin, ziyalıların, fəhlələrin sayı ilə müqayisədə yüksək deyildi. (29, s.13)

Dövrün mühüm xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də, əhalinin kənd təsərrüfatı işlərinə, xüsusilə pambıqçılıq, tütünçülük və üzümçülük sahələrinə cəlb sahəsində həyata keçirilən tədbirlər idi.

Rusiya kəndlərində əhalinin köçürülməsi milli siyasətdə mühüm halqanı təşkil edirdi. Müharibə ərəfəsində yaranan sosial gərginlik və aclıqla üz-üzə qalan rus kəndliləri yeni sənaye obyektlərində işləmək üçün ölkənin bir sıra rayonlarına, o cümlədən Azərbaycana göndərildi. Məlumatlara görə birinci beşillikdə (1928-1932-ci illər) Bakıda əhalinin sayı gəlmələrin hesabına, xüsusilə Rusiyadan gələnlərin hesabına 380 min nəfər artmışdı. 1939-cu il məlumatına görə, şəhər əhalisi təxminən 550 min nəfər artmış, kənd əhalisi isə 130 min nəfər azalmışdır. (33, s.29)

Faşist Almaniyasının SSRİ-ə hücumu ərəfəsində Azərbaycan SSR mühüm hərbi və maddi baza rolunu oynayırdı və bu səbəbdən də, SSRİ rəhbərliyinin Türkiyə və İran amilinin təsiri altında Azərbaycan olan münasibətdə anti-millili dəyişikliklər baş verirdi.

Müharibə ərəfəsi Azərbaycan xalqının repressiyası ilə yadda qaldı. 1937-ci ildə „əksinqilabçı millətçi-burjuva“ təşkilatının üzvü kimi 22 xalq komissarı, 49 rayon partiya komitəsi kətibisi, 29 rayon icraiyyə komitəsi sədri, 207 sovet və həmkarlar təşkilatının işçiləri, 57 zavod və mədən direktoru repressiyaya məruz qaldı. Repressiyaya məruz qalan 400-ə yaxın məsul vəzifəli şəxs arasında MK katibləri, müxtəlif vaxtlarda Azərbaycan SSR-də və ZSFSR-də yüksək partiya və hökumət vəzifələri tutmuş şəxslər var idi (5, f.1, s.28, sax.vah.188, v.

27). 1920-1930-cu illərdə terror SSRİ-nin dövlət siyasətinin tərkib hissəsi olmuşdur.

1937-1938-ci illər repressiyaları zamanı Azərbaycan xalqının milli-mənəvi sərəvtlərini, mədəniyyətinə, adət və ənənələrinə güclü zərbə vuruldu. Repressiyaların təşkilinin kökündə qeyri-azərbaycanlılar, xüsusilə ermənilər dayanırdı. İstintaq-oməliyyat aparatının əsasını ermənilər təşkil edirdi. *Respublikanın 51 rayonu*ndan 31-də XDK rayon şöbəsinin rəhbəri erməni idi. Oxşar vəziyyət XDK aparatının yüksək cəlonunda da vardı. SSRİ rəhbərliyində toplaşan erməni-gürcü qruplaşması rus sovinistlərinin təhriki ilə ikili siyasət yerirdi, Azərbaycan sərəvtlərindən və insan resurslarından məkrli məqsədlər üçün istifadə edirdilər.

Müharibənin başlanması. Azərbaycan SSR-də hərbi və mənəvi səfərbərlik. 1941-ci ildə Azərbaycan SSR-in əhalisi 3,4 milyon nəfər idi. Müharibə başlayanda respublikada hərbi səfərbərlik ümumxalq hərəkətinə çevrildi. Müharibə illərində Azərbaycandan ordu sıralarına 678.950 nəfər kişi, 11 mindən artıq qadın səfərbərliyə alındı, 260 min nəfərə qədər evdar qadın, təqaüdüçü, yeniyetmə istehsalata gəldi. Hərbi hissələr üçün 15 min tıbb işçisi və sanitariya drujinçisi, 750 rəbitəçi, 3 min sürücü hazırlandı. *Azərbaycan SSR ərazisində 87 batalyon, 112 özünümüdafiə dəstəsi, 77-ci, 223-cü, 271-ci, 396-cı, 402-ci, 416-cı* atıcı diviziyalar formalaşdırıldı. (5, f.1, s.280, iş 5, v.108-109)

Mənəvi səfərbərlikdə qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri xalqlar arasında dostluğun möhkəmlənməsi, adamların vətənpərvərlik və beynəlmillətçilik ruhunda tərbiyəsi idi. Azərbaycan K(b)P MK və Azərbaycan SSR XKS-nin „Partiya siyasəti işçilərinin Qızıl Ordu sıralarına səfərbər edilməsi haqqında“ 24 sentyabr 1941-ci il tarixli (5, f.1, s.103, iş 46, v.7-8), „Azərbaycanlı qızıl ordu döyüşçüləri arasında partiya-siyasi işin güvənləndirilməsi tədbirləri haqqında“ 10 oktyabr 1941-ci il tarixli (5, f.1, s.103, iş 49, v.160-162), „Respublikada formalaşdırılmış hərbi hissələrdə siyasi tərbiyə işini genişləndirmək tədbirləri haqqında“ 13 noyabr 1941-ci il tarixli (5, f.1, s.103, iş 52, v.7) qərarları mənəvi və hərbi səfərbərliyə tokan verdi.

Faşistlərin hücumunu ilk qarşılayan Brest qalası döyüşçüləri oldu. Qalasının müdafiəsi

əfsanələrə bənzər qəhrəmanlıq nümunələri ilə 1941-1945-ci illər müharibəsi tarixinə daxil oldu. *Qalının müdafiəsində Azərbaycanın 44 gənci iştirak etdi.* I.Səfərov, A.İmanov, M.Məmmədov, M.İbrahimov, H.Haqverdiyev, M.Qədirov, Ə.Əliyev, D.Abdullayev və başqaları xüsusi mərdlik göstərərək qəhrəmanlıqla həlak oldu. (18, s.26)

Leninqradın alman-faşist işğalçılarından 900 günlük müdafiəsi müharibə tarixinin parlaq səhifələrindən birini təşkil edir. Leninqrad uğrunda döyüşlərin qəhrəmanlarından biri Lüseyv Əliyev oldu. Hüseyin Balaşovi oğlu Əliyev ölümdən sonra „Lenin“ ordeni ilə təltif edildi. Şəhərin müdafiəsində azərbaycanlı döyüşçülər-Bakı aeroklubunun yetişdirmələri *Hüseyin Bağirov, Yevgeni Şıraqov, Asaf Səmədov, Aleksandr Şitov, snayperçi Məmmədli Abbasov, qvardiya baş leytenantı Vəziyə Bağirov, „Lenin“ ordeni ilə təltif edilmiş İlyas İsmayilov, Məhərrəm Bayramov, Ələkbər Nədirov*, sualtı qayıqçılarından biri 2-ci rəqəb kapitani *M.İ.Hacıyev* və başqaları iştirak etdilər. (18, s.29-32)

Vermaxt Leninqrad uğrunda döyüşlərlə bərabər Moskva altında da xeyli qüvvə cəmləşdirmişdi. Moskvanın tutulması planının şərti kod adı „Tayfun“ idi. Azərbaycanlı döyüşçülər Moskva uğrunda döyüşlərdə igidlik göstərdilər. Beləliklə öndü 1941-ci ilin dekabrında Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüş İsrəfil Məmmədov dayanırdı (18, s.85-87). Zənit batareyasının komandiri leytenant *Məmməd-rasul Paşayev* Moskvanın somasını qoruyurdu. Moskvanın müdafiəsində puləmyoçu *İdris Vəliyev*, zenitçi serjant *Seyfəli Əlibalayev*, hakim və tıbb bacıları *Aliyə Rüstəmbəyova, S.Qarayeva* və b. iştirak etdilər. (18, s.82-83)

Moskvanın müdafiə edənlər sırasında Bakıda təyyarəçilik kursunda təhsil almış Leyla Ələsgər qızı Məmmədbəyova, Zülxəla Seyidməmmədova da vardı.

Moskva ətrafındakı vuruşmalarda göstərdiyi hərbi təşkilatçılıq və şəxsi igidliyinə görə podpolkovnik rütbası almış **Həzi Aslanovun 55-ci əlahiddə tank alayı** Stalingrad vuruşmasında fəldmarşal Mənsuqeynin ordusunu darmadağın etməsinə yüksək hərbi məharət göstərdi, xüsusi döyüş nümayiş etdirdi (18, s.104-107; 23,1943, 26 may). Azərbaycan xalqının mərd oğulları-təyyarəçilər *Nuru Əliyev və Ta-*

cəddin Əfəndiyev, minomyotçu Şamil Hüseynov, topçu Xeyrulla Şahgəldiyev, A.Xundov, A.Abbasov, M.Qəribov, M.Israfilzadə, A.Əliyev, B.Əlşərgərov, Ə.Kərimov, B.Muxtarov, A.Mustafayev, Ə.Həmidov, Ə.Hüseynov, M.Cəfərov və başqaları igidliklə döyüşdülər (9, s.23). Top nişançıları *F.Əhmədov və Baxışov, top sürücüsü Şahvəliyev, kəşfiyyatçı A.Vəliyev, doldurucu İ.Məmmədov, snayperçi Balaoglan Abbasov və b. Stalingrad uğrunda döyüşlərdə qəhrəmancasına həlak oldular. Düşmənlər tanklarına qarşı vuruşmalarda Kürdəmir rayonundan olan əsgər Maqadim Mərdan oğlu Məmmədov, Bakıdan leytenant Yusif Qurban oğlu Zeynalov, Astara rayonundan Məisəd Hüseyn oğlu Rəhimov, Kürdəmir rayonunun I Quraqışlı kəndindən olan əsgər Rəsul Qayıb oğlu Salmanov, Laçın rayonundan leytenant Hüseyn Nadir oğlu Yusifov, Naxçıvan şəhərindən baş serjant Tahir Məmmədov, Bakıdan leytenant Bilal Rəsulov və leytenant Əlakbər Hacı oğlu Hacıyev igidlik göstərdilər. Zaqatala rayonundan olan rəbiətçi leytenant Mustafa Əliabbas oğlu Mustafayev, D.Dünyamalıyev və L.Həşimov „İgidliyə görə“ medalı ilə təltif olundular (15). Həlilim Rəzayev, Zərifə Camalbayova, ana və qız Bayım və Səlilə Əlizadələr, Böyükxanım Bağırova Stalingrad döyüşlərində yüzlərlə yaralı əsgəri döyüş meydanlarından çıxararaq ölümün pəncəsindən xilas etdilər. 16.500 nəfərdən artıq azərbaycanlı döyüşçü „Stalingradın müdafiəsinə görə“ medalı ilə təltif olundu. Stalingradın müdafiəsinə görə 112 nəfər Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görüldü. Təltif olunanlar arasında Azərbaycan xalqının qəhrəmanı oğlu Həzi Aslanov da vardı.*

Qafqaz döyüşlərində digər xalqlar və millətlərdən yaranan diviziyalarla yanaşı Azərbaycanın 77, 223, 402 və 416-cı, 242, 392, 394 və 414-cü qırıcı atıcı və dağ-atacı diviziyaları da vardı. Qafqaz uğrunda döyüşlərdə yüksək döyüş məharətini göstərən azərbaycanlı əsgərlərdən biri Qafur Nəsir oğlu Məmmədov oldu. *İsrafil Məmmədov, Ədilə Babayeva, Hünay Əlibəyli, Böyükxanım Bağırova, Roza İbadovanın* döyüş yolu Şimali Qafqazdan başladı, Donbas, Çerkass, Vorosilovqrad şəhərlərini, Ukraynanın yüzlərlə kəndinin alınması döyüşlərində iştirak etdilər.

Novorossiysk uğrunda döyüşlərdə azərbaycanlı *Oruc Ağayev, Xambaba Muradov, Hüseyn*

nəğa Sadiqov, Novruz Aslanov, Qaçay Bəhramov, Davud Qasimov (Bakı), Səkinə Məmmədova, Süleyman Eldarov (Nuxa-indiki Şəki), İsmayıl Ağamirzəyev (Ağdam), Çoban Haqverdiyev (Ağstafa), Oruc Əsgərov (Janov - indiki Beyləqan) və başqaları əsgəri rəşadət göstərdilər. Novorossiysk, Kəbarindinka, Tuapse, Taman uğrunda vuruşmalarda cəsurlardan *Dürrə Məmmədova, Səfiyyə Rüstəmbayova, Səkinə Məmmədova, Adilə Məmmədova, Lyudmila Kərimova, Suzanna Salmanova, Naibə Həşimova, Suğra Paşayeva, Səkinə Əliyeva, Sara İbrahimova* və başqaları mərdlik nümunələri göstərdilər. Novorossiyskin müdafiəçiləri döyüş dostları *Dürrə Məmmədovanı* dəm xatırlayırlar.

18-ci ordunun tərkibində 33 millətin nümayəndələri, o cümlədən 1000 nəfərə qədər azərbaycanlı var idi. *Ağəməddi Babayev, Tofqan Abbasov, Ağahüseyn Əliyev, Hacıoğlu Əliyev, Hüseyn Babayev, Əliəğa Cəfərov, Sadiq Sadiqzadə (Bakı), Fərman Nərimanov (Ağdam), Bayrə Xanlarov (Ağcabədi), Rəsul Muradov (Quba), Əli Məhərrəmov, Həsənəxan İsmayilov (Qubalı), İsmayıl Tağıyev (Lənkəran), Xalq Qurbanov (Masallı), İman Abışov (Neftçala), Sofiyaxanım Rüstəmbayova (Sumqayıt), İbrahim Həsənov (İliç-indiki Babək rayonu), Məmməd Zeynalov (Ordubad), Novruz Xudiyev (Cəbrayıl)* və başqaları Kiçik torpaqda döyüşdülər. (10)

Krımın azad edilməsində *Ə.Piriyev, Ş.Əliyev* (Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşlər-M.Ə.), *Ə.Qurbanov, M.Dadaşov, Ə.Ağamirov, M.Məmmədov, Abdul Rəsul oğlu Xəlilov, Bala Ağə oğlu Qasimov, rota komandiri, yazıçı Əbülhəsən Əlakbərov, Kamal Məmmədov, siyasi rəhbər Əsgərov, komandir Səlimov, siyasi işçi Şirinov* və b. mərdliklə vuruşdular (8,s.579). Krım uğrunda döyüşlərdə Z.Mənafova yoldaşlarına tibbi yardım göstərdi.

Azərbaycan övladları-Sovet İttifaqı Qəhrəmanı *Səlahəddin Kazimov, pulemyotçu İbrahim Sultanov, döyüşçü Məmməd Məmmədov, təyyarəçi İbrahimov, 2 dəfə „Qızıl Ulduz“ və „Qızıl Bayraq“ ordenləri ilə təltif edilmiş kapitan Baxış Mehdiyev, „Qızıl Ulduz“ ordeni ilə təltif edilmiş Əliş Manafov və Əli Əliyev, Dneprətrafi döyüşlərdə topçulardan Həsən Mirzəyev, Xanmirzə Hüseynov, İsfəndiyar Əliyev, Topçu İsfəndiyar Əliyev, serjant Hasanlı Məmmədov, kəşfiyyat mənasının komandiri Çərkəz Qurbanov*

nov Ukrayna torpaqlarının faşistlərdən təmizlənməsində iştirak etdilər (16), Belarusiyanın azad edilməsi əməliyyatlarında *Q.Əkbərov və N.Rəfiyev* Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görüldülər. Mogilyov şəhəri və Mogilyov vilayəti uğrunda döyüşlərdə 63 nəfər Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görüldü. Onların arasında 1-ci qvardiya hücumcu mühəndis-minatəmizləyən briqadanın komandiri, qvardiya polkovniki azərbaycanlı A.F.Vəzirov və b. vardı (6, s.85-86)

1945-ci ilin mart ayında Berlina hücumu davam etdirmək üçün şərait yarandı. Mayın 1-də axşam 301-ci diviziyanın alayları 148-ci və 230-cu diviziyalara qarşıqlıqlı əlaqədə faşist reyxi başçılarından son sığınacağı olan baş komandanlığı qaragahını-İmperiya Dövlətəbinəsinə binasını və bunkerini ala keçirmək uğrunda döyüşə başladılar. Berlin uğrunda döyüşlərdə 416-cı Azərbaycan diviziyası da iştirak etdi.

Mühərrir illərində *6.200 partizan dəstəsi və gizli qrup* fəaliyyət göstərmişdi. Krasnodonda fəaliyyət göstərən „Gənc qvardiya“nın üzvlərindən biri *Əli Dadaşov* idi. (18, s.379)

8-ci Azərbaycan partizan dəstəsinin üzvləri 1943-cü ilin əvvəlində Krımın Kuybışev rayonunda hərbi düşərgədə saxlanılan 800 hərbi əsir arasında olan zabit *Əliyev Məmməd Kərim oğlu, Hacıyev Sahib Cəbrayıl oğlu, Rəzayev Hüseyn Məmməd oğlu* düşərgədə hərbi əsirlərdən gizli təşkilat yaratmışdılar. 1943-cü il sentyabrın 18-də *Məmməd Əliyev və Mahmud Həsənov* „Красный партизан“ dəstəsini yaratdılar. 1943-cü il noyabrın 7-də dəstə Cənubi Krımda 8-ci Azərbaycan partizan dəstəsi adı ilə 7-ci partizan briqadasına daxil oldu. *Dəstənin komandiri Məmməd Əliyev, komissarı Əbdülkərim Əşirov, qarargah rəisi Sahib Hacıyev* idi. Ümumilikdə, 8-ci Azərbaycan partizan dəstəsi 7 ay ərzində düşmənlər arasında 32 döyüş əməliyyatı keçirmişdi. 1.225 nəfər düşməni əsgər və zabit məhv olunmuş, 451 nəfər əsir götürülmüşdü. Partizanların əməliyyatı nəticəsində 9.700 metr rabita xətti sıradan çıxarılmış, 7 top, 11 minomyot, 12 pulemyot, 500 vahid digər atıcı silah və 11.000 patron ələ keçirilmişdi. (37, s.291)

On minlərlə sovet adamı, o cümlədən azərbaycanlıların Fransada, Yuqoslaviyada, İtaliyada, Polşada, Çexoslovakiyada, Albaniyada, Rumi-

niyada, Almaniya və b. ölkələrin xalqları ilə birlikdə faşistlərə qarşı mətanətli vuruşurdu (18, s.422). 1942-1944-cü illərdə azərbaycanlı əsirlər Polşanın Yedlina, Almaniyanın Noyqammer-Ştrans, Fransanın Rodez, İtaliyanın Udine, Triyestin Opçina şəhərlərində gizli anti-faşist təşkilatları yaratmağa nail olmuşdular.

1942-ci ildə Polşanın Yedlina şəhərində yaradılan gizli təşkilatın rəhbərləri Hadi Qiyasbəyov, Mirzəxan Məmmədov, Əsraf Süleymanov, İsmayıl Həydarov, Yunis Mirzəyev, Hüseynrza Məmmədov, Feyzulla Qurbanov, Xələf Hacıyev və başqalarının rəhbərlik etdiyi partizanlar faşist işğalçıların məhəmm planlarını pozur, əsirlər arasında anti-faşist təbliğatı aparırdılar.

Çexoslovakiya orasında fəaliyyət göstərən partizan dəstəsinin tərkibində 500 nəfər azərbaycanlı döyüşçü olmuşdu. Əsir düşərgəsindən qaçıb müqavimət hərəkatına qoşulan *Ə.Baxışov və Ə.Əlimərdanov* döyüşlərdə xüsusi ilə fərqlənmişlər. Uritski adına partizan dəstəsinin komandiri *Hümmət Namazov*, döyüş dostları *R.Əsgərov, Ə. Məhərrəmov, S.Баğurov, Q.İmanov, M.Tağıyev, T.Çuliyev, M.Даşдмиров, Ş.Vəliyev, M.Байрамов* və başqaları qəhrəmanlıqla vuruşmuşlar.

Almaniyanın „Strans“ düşərgəsində saxlanılan *M.Hüseynzadə, S.İsmayilov, R.Ağazadə, M.Seyidov, M.Qulubayov* və başqaları hərbi əsirlər arasında iş aparırdılar. Mehdi Hüseynzadə (Mixaylo) Ukrayna, Polşa, İtaliya və Yuqoslaviyada hərbi əsir düşərgələrində olan sovet əsirlərinin qaçmasına köməklik edir, yoldaşları ilə birlikdə Yuqoslaviya partizanlarına qoşulur. Faşist zabiti formasi geyərək tez-tez almanların qaragahında olan Mehdi düşmənlər ordularının hərəkatlarına dair kəşfiyyat materialları toplayıp, qoşunların hərəkat planlarını öyrənərək partizanlara xəbər verir və onlara zərərək endirirdi. Opçina kinoteatrı partidlərək 80 nəfər faşist məhv edilmişdi.

1944-cü ilin payızında Mehdiyin başçılıq etdiyi bir qrup partizanını Udine şəhərindəki faşist hoxsanasına hücumu nəticəsində 700 hərbi əsir, o cümlədən 147 sovet əsir azad edilir. M.Hüseynzadə 1944-cü il noyabr ayının 2-də düşmənlə qeyri-bərabər döyüşlərindəki Slovevaniyanın Vitovle kəndində həlak oldu. Noyabrın 16-da onun cəsədi yenidən Çepovani kəndində

dəfn edildi. Lakin M.Hüseynzadənin qəhrəmanlığı səvət rəhbərliyi tərəfindən vaxtında qiymətləndirilmədi.

Müharibə qurtaran kimi Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi 1946-cı ildə olduqca təhlükəli hesab etdiyi bir „casus“ haqqında material toplamağa başladı. „Casus“ un axtarışı işində onun 1943-1944-cü illərdə Almanıyanın Ştrans məntəqəsində yerləşən Azərbaycan Milli Legionunda təbliğat-təşviqat şöbəsinə işlədiyi, legionları Hitler Almanıyasına vicdanla xidmətə çağırıldığı bildirilir. „Casus“ kimi axtarışda olan Mehdi Hüseynzadə idi.

Mehdinin son məktubu Stalinqraddan gəlir. Mehdi Hüseynzadənin bacısı oğlu Mehdi Əzizbəyov yazırdı ki, dayısı əsir düşməyib. Kaşfiyyəti kimi almanlar tərəfə atılıb. ...Onun dostları danışırdılar ki, Mehdi almanlar tərəfə keçəndən sonra SSRİ ilə əlaqə saxlamayıb, o, 162-ci „Türküstan“ diviziyasına yazılıb. Mehdiin bacarığını gördən almanlar Potsdama 3 aylıq hərbi məktəbə göndərirlər. Kursu başa vurdudan sonra o, yenidən „Türküstan“ diviziyasına təbliğat-təşviqat işinə davam etdirir. Başqa sözlə, əsil həqiqəti bilməyən SSRİ DTK Mehdi Hüseynzadəni „Vətən xaini“ hesab edir (38). Müharibə qurtarılandan 9 il sonra - 1954-cü ildə Dövlət Təhlükəsizlik Nazirliyinin baş müvəkkili, bölmə rəisi V.Banserev Mehdi ilə legionda və partizan hərəkətində iştirak edən şahidləri yenidən dindirir və onlar öz ifadələrində 1944-cü ildə Almanıya hökumətinin müttəfiqi İtaliyanın məğlubiyyətindən, bundan sonra tərkibində fəaliyyət göstərirdikləri 162-ci „Türküstan“ diviziyasının Adriatik dənizinin sahillərinə göndərilməsindən danışır, İtaliya ilə Yuqoslaviyanın sərhədində olarkən koskin hava şəraitinə dözməyən Mehdinin xəstələnməsindən də söz açır. Mikayıl Qulubayov xatirələrində bildirir ki, Mehdi burada dermatit xəstəliyinə tutulduğuna görə, 1943-cü ilin noyabr ayında Avstriyanın Qrats şəhər xəstəxanasında müalicə olundu. Xəstəxanadan qayıdandan sonra 1944-cü ilin əvvəlində Mehdi, Cavad Həkimli və Əsəd Qurbanov düşərgədən qaçıb İvan Qradnikov adına 3-cü zərbə briqadasına qoşuldular. Rotanın komandiri Cavad Həkimli, komissarı ilk zamanda Mehdi Hüseynzadə, sonra Miryaqub Ağalarov olmuşdu.

Mehdi Hüseynzadə haqqında olan axtarışı 8 il çəkdi. Sonda onun qəhrəman olduğunu üzə çıxtdı. İtaliya Kommunist Partiyasının Baş katibi Palmiro Tolyatti, Yuqoslaviya Xalq Azadlıq Hərəkatının lideri və Kommunist Partiyasının katibi Broz Tito SSRİ hökumətinə Mehdinin şücaətləri əks olunmuş sənədlər təqdim etdilər. Bütün bunlardan sonra „Casus axtarışı əməliyyatı“ səmimiyyəti dəyişdi. Artıq axtarışı işi „Geroy“ adlandırıldı (14:38). Mehdinin ölüm xəbəri 1954-cü ildə dəqiqləşdirildi. Müharibədən sonra (1952-ci ildə) Moskvaya gələn İtaliya Kommunist Partiyasının Baş katibi Palmiro Tolyatti müharibə illərində İtaliyada „Mixaylo“ adı ilə İtaliya müqavimət hərəkatı sıralarında bir azərbaycanlı gəncin misilsiz qəhrəmanlığı və şücaəti haqqında məlumat verdi. Onun məlumatlarından sonra İtaliya müqavimət hərəkatının rəhbərlərindən olan Karlos Lubinonun köməyi ilə M.Hüseynzadə haqqında materiallar toplandı və SSRİ rəhbərliyinə təqdim olundu. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1957-ci il 11 aprel tarixli qərarı ilə Mehdi Hüseynzadə ölümündən 13 il sonra Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görüldü (14 :38)

Müqavimət hərəkatının iştirakçıları. Azərbaycanlı döyüşçülər Fransada müqavimət hərəkatında iştirak etdilər. Fransanın cənubunda, Rodez rayonunda ilk Azərbaycan ələyi formalaşdı. 1942-ci ilin yayında Poşanın Edlin şəhərində azərbaycanlı hərbi əsirlərdən gizli anti-faşist təşkilatı yarandı. Təşkilatın üzvləri *Hadi Qiyasbayov, İsmayıl Heydərov, Hüseynrza Məmmədov, Feyzulla Qurbanov, Xələf Hacıyev* və başqaları Fransa şəhərlərində faşistlərdən azad edilməsində iştirak etdilər.

Fransa müqavimət hərəkatının iştirakçılarından biri, müharibə illərində əsir düşməsinə baxmayaraq döyüş dostlarının köməyi ilə asirlikdən qaçaraq fransız partizanlarına qoşulan „Xarqo“ ləqəbli döyüşçü *Ə.Cəbraylov*, İtaliya müqavimət hərəkatında iştirak etmiş *Nasir Abdullayev, Məmməd Bağırov, Həmzə Əsgərov, Əli Babayev, Şahbaba Məcidov, Tahir İsayev, Həsən Kamalov* və başqaları faşistlərə qarşı cəsarətlə vuruşmuşdular.

Əhmədiyyə Cəbraylov 1942-ci ildə ordu sıralarına səfərbər olunmuş, 1942-ci ilin may ayında yaranlanmış, əsir düşmüş və Fransadakı Montobon həbs düşərgəsinə göndərilmişdi.

4167 Nəli əsir Əhmədiyyə Cəbraylov 1942-ci ildə Marsel altındakı əsir düşərgəsindən düşərgə xidmətçisinin köməyi ilə qaçmış və Müqavimət hərəkatı sıralarına daxil olmuşdu. O, Fransanın Hərbi Xaç, Könüllü xidmətə görə xaç, Fransanın hərbi medalı, Fəxri Legionun Ali Ordeni ilə təltif olunmuşdur. Təltifləri Şərl de Qol və Mərez Torezdən qəbul etmişdir. (20, s.74 :25 :26)

Milli diviziyalar. Müharibənin ilk illərində Ali Baş Komandan Stalinin 1941-ci il 18 oktyabr tarixli əmrinə əsasən bütün müttəfiq respublikalarda olduğu kimi, Azərbaycanda da milli diviziyalar təşkil olundu. Bu diviziyaların əsas həyətini azərbaycanlılar təşkil edirdi. **77, 223, 271, 306, 402 və 416-cı milli diviziyalar** müxtəlif orduların tərkibində döyüş əməliyyatlarında iştirak etdilər.

1944-cü il aprel ayının 13-də Simferopol uğrunda döyüşdə fərqləndiyi üçün Ali Baş Komandanlıq tərəfindən **77-ci diviziyaya** mayın 24-də fəxri „Simferopol“ adı verildi, diviziyanın 613 əsgər və zabiti döyüş mükafatları ilə təltif olundu (5, f.1, s.177, s.3, v.12). Onların arasında *Həsən Quliyev, Əli Qarayev, Əmir Quliyev, Xudu Mehdiyev, Abdul Rəcəb, Həsən Abbasov, Əbil Seyidov, Yəhya Bağırov* və başqaları vardı. Qafqaz uğrunda vuruşmalarda 60 əsgər və zabiti (İdris Süleymanov, Qafur Məmmədov və b.) Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verildi. Təqribən 600 döyüşçü „Qafqazın müdafiəsinə görə“ medali ilə təltif olundu.

77-ci diviziyanın döyüşçülərindən 1941-1945-ci illərdə 11 nəfər „Lenin“, 2 nəfər „Qızıl Ulduz“, 68 nəfər „Qırmızı Bayraq“, 15 nəfər „Suvorov“ və „Aleksandr Nevski“, 1 nəfər „Boqdan Xmelnitki“, 101 nəfər I dərəcəli, 238 nəfər II dərəcəli „Vətən müharibəsi“, 1.149 nəfər „Qırmızı Ulduz“, 30 nəfər 2-ci dərəcəli „Şöhrət“, 412 nəfər 3-cü dərəcəli „Şöhrət“ ordeni, 208 nəfər „İgidliliyi görə“, 1.131 nəfər „Döyüş xidmətlərinə görə“ medali ilə təltif olunmuşdur. Döyüşçülərdən 8 nəfəri Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür. (5, f.1, s.177, s.3, v.14.

Baş Komandanlığın 1941-ci il 18 oktyabr tarixli əmri ilə 46-cı ordunun Gürcüstan SSR-dən gəlmiş 168-ci cəhiyat əyalı əsasında yaranılan **223-cü diviziyaya** təcrübəli rəislər komandanlıq etmişlər. Diviziyanın komandiri *pol-*

kovnik Romanov V.S., hərbi komissarı alay komissarı Əliyev M.A., qərarqah rəisi podpolkovnik Preobrajenski N.Q. idi. Diviziyanın qərarqahı Bakı şəhərində yerləşirdi.

1941-ci il dekabrın 23-də 223-cü diviziyaya Bakı neft yataqlarının müdafiə üçün şəhərin hüduqlarından kanarda hazırlanan müdafiə xəttində yerləşdirilir. 1942-ci il fevralın 22-də diviziyaya komandirliyini Vladimir Pavlovici Züvanov (Heybat Atamoqlan oğlu Heybatov) qəbul edir.

223-cü Azərbaycan atıcı diviziyasına Belqradın alınmasında döyüş rəşadətində görə „Belgrad“ diviziyası fəxri adı verilmişdir. Diviziyaya döyüşçülərinin fədakarlığı, yüksək döyüş məharətinə və igidliyinə görə 20 nəfər azərbaycanlı döyüşçüyə, o cümlədən A.Vəzirov, M.Vəliyev, A.Quliyev, M.Abdullayev, B.Mirzəyev, M.Cabiyev və X.Məmmədova Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı ilə təltif olunmuşdur (13, s.394). Bakıdan Praqaya qədər 6 dövlətlin-Rumıniya, Bolqarıstan, Yuqoslaviya, Macarıstan, Avstriya və Çexoslovakiyanın ərazisindən keçən 223-cü diviziyanın döyüş yolu 5.000 kilometrə bərabərdir. 30 aylıq döyüşlər zamanı diviziyaya sahəsi 10.000 kvadrat kilometr olan 400-dən çox yaşayış məntəqəsinin, 19 şəhər, o cümlədən Mozdok, Georgiyevski, Dneprodzerjinsk, Benderi, Kotovskoye, Konstansa, Şumin, Rqotino, Bor, Yaqodino, Belqrad, Kralyevə, Budapeşt, Komarom, Vyana, Florisdorf, Qllabrann və digər şəhərlərin azad olunmasında iştirak etmişdir. 223-cü diviziyaya döyüş yolunda irəliləyən 50-dən artıq çaydan, o cümlədən 4 dəfə Dunay çayından keçmişdir. Alman faşistləri ilə döyüşlərdə 223-cü diviziyanın döyüşçüləri 45 mindən çox alman əsgərini məhv etmiş, 43.800 nəfər əsgər və zabiti əsir alınmış, düşmənin 28 təyyarəsi, 113 tank və döyüş maşını, 549 səhra topu, 311 minaatan qurğusu, 1.152 pulemyotu, 25 mindən çox avtomatşını sıradan çıxarılmış, 28 təyyarə, 113 tank və zirehli maşın, 549 səhra topu, 311 minaatan, 1.152 pulemyot, 200-dən artıq avtomatşını, 25 minə qədər tüfəng və avtomat, 219 paravoz, 7.400 vaqon, 1.350 at, 70 ambar və böyük miqdarda döyüş sursatını ola keçirilmişdir. (5, f.1, s.178, s.v.274)

402-ci Azərbaycan milli atıcı diviziyası 1941-ci ilin oktyabr ayında Bakıda (Cənubi Azərbaycanda) dislokasiyaya olunmuşdu. 1941-ci ilin oktyabr ayının əvvəllərində vətəna qayıdan

diviziya Naxçıvan-Culfa-Bakı-Qudermes marşrutu ilə müharibə zonasına yola salınmışdır. Diviziya da azərbaycanlılar 55 %, ermənilər 18,6 %, ruslar 12 faiz, ukraynalılar 3,6 %, gürcülər 3,2 faiz, digər millətlərdən olanlar 1,7 faiz təşkil edirdi. Şəxsi heyətini 45 faizi təlim görmüşdi (5, f.1, s.1, s.2, iş 47, v.2-4). 1943-1944-cü illərdə 402-ci diviziyanın digər milli diviziyaların tərkibini tamamlamaq və möhkəmləndirmək, döyüşçü və komandirlər hazırlamaq üçün əsas ehtiyat baza kimi istifadə olunmuşdur. Diviziya 1943-cü ildə 2.200 nəfər, 1944 - cü ildə 1.500 nəfər yeni çağırışını qəbul edərək döyüşə hazırlanmışdır. (7, s.394-395)

Qırmızı bayraqlı və II dərəcəli „Suvorov“ ordenli 416-cı diviziya 1942-ci ilin mart-sentyabr aylarında yaradılmış milli diviziyadır. Müxtəlif vaxtlarda S.P.Starujlov, V.T.Maslov, T.A.Əliyabəyov, R.M.Sızranov, H.M.Zeynalov, P.M.Ryabov, D.Ə.Məcidov və b. diviziyanın komandanları, qərargah rəisi və siyasi rəhbəri olmuşlar. Diviziyanın tərkibindəki döyüşçülərin 11.050 nəfəri azərbaycanlı, 291 nəfəri rus, 225 nəfəri erməni, 110 nəfəri gürcü, 99 nəfəri ukrain, 72 nəfəri tatar, 28 nəfəri yəhudi, 23 nəfəri belarus idi. 1942-ci ilin iyun ayında diviziya Qafqazda döyüşən 44-cü ordunun tərkibinə daxil edilmişdir (5, f.1.siy.177, iş 7, v.37). Diviziya döyüşə-döyüşə 17 tank, 297 ədəd müxtəlif tipli top, 189 minomyot, 325 pulemyot, 1.067 yüngül pulemyot, 12.135 ədəd tüfəng, 18.990 avtomat, 818 avtomuşnı, 164.873 mərmir, 38 zirkəli maşın, 540 vaqon, 240 paravoz və s. texnikanı hərbi qənimət kimi ələ kəmişdir.

1943-cü il avqustun 30-da Taqanroq şəhərinin azad edilməsində göstərdiyi əsgəri igidliyə görə „Taqanroq“ diviziyası fəxri adı verilən diviziya „Qırmızı Bayraq“ ordeninə layiq görülmüşdür.

Müharibə dövründə alman-faşist işğalçılarına qarşı fədakarlıqla vuruşduqlarına görə diviziyanın 152 döyüşçü qadınının 45 nəfər „Qızıl Ulduz“ ordeni, 42 nəfər „İgidliyə görə“, „Döyüş xidmətlərinə görə“ medalları ilə təltif olunmuş, 17 qadın zabit rütbəsi almışdır. Reyxstaq divarlarına avtoqraf yazanlar sırasında *Böyükxanım Mircavadova* və *Rəhimə Aslan qızı Babayeva* da vardır. *Rəhimə Babayeva*, „Döyüş xidmətlərinə görə“ Qafqazın, Berlinin, Almaniyanın alın-

masına görə medalları ilə təltif olunmuşdur. (3, s.165-170)

Berlin əməliyyatında iştirak edən 416-cı diviziya 1945-ci il aprelin 20-də Klosserdorfu tutub Reyxstaq istiqamətində hücumu davam etdirmişdir. 1945-ci il mayın 2-də diviziyanın bölmələri *Brandenburg darvazasına qələbə bayrağı sancmışlar*.

416-cı diviziyanın döyüşçülərindən 8 nəfər Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı almış, 11 nəfər „Lenin“, 358 nəfər „Qırmızı Əmək Bayrağı“, 3 nəfər 2-ci dərəcəli „Kutuzov“, 47 nəfər „Aleksandr Nevski“, 540 nəfər 1-ci dərəcəli „Vətən müharibəsi“, 1.756 nəfər 2-ci dərəcəli „Vətən müharibəsi“ ordeni, 5.205 nəfər „Qızıl Ulduz“ nişanı, 5.666 nəfər isə „İgidliyə görə“ və „Hərbi xidmətlərinə görə“ medalı ilə təltif olunmuşdur. Ümumiyyətlə, diviziyanın təşkil olunduğu gündən Qələbə gününədək 14.369 nəfər müxtəlif orden və medallarla təltif edilmişdir. (7, s.533;13, s.387)

Azərbaycan SSR xalq təsərrüfatı cəbhəsinin xidmətində. Müharibə başlanan kimi Azərbaycan SSR sənaye müəssisələrində işləyən fəhlələr orduya səfərbərliyə alındı. Müharibənin ilk günlərindən Bakıdan cəbhəyə neft məhsulları, silah, döyüş sursatı, hərbi ləvazimat və orzaq daşınmağa, məşhur „Katyuşa“ reaktiv mərmiləri hazırlanmağa başlandı. „Yak-3“ qırıcı təyyarələri, tanklar və ağır silahlar istehsal olunurdu.

1941-1945-ci illərdə Bakıda 63 yeni neft və kimya sənayesi müəssisəsi tikilib işə salındı. 100 növ yeni kimya məhsulu, o cümlədən 36 növ sürtkü yağ, 26 növ yanacaq və parlayıcı vasitə, 9 növ müxtəlif markalı aviaviya benzini, 8 növ müxtəlif markalı dizel yanacağı istehsal edildi. 1942-ci ilin sonlarında Bakıda 130 növ silah, sursat, başqa hərbi ləvazimat, tibb preparatları və onlar üçün xammal, kalsium-xlorid, natrium-xlorid, yodlu kalium, aq streptosid, cərrah ipək sapı, tonzif, pambıq, spris istehsal olunurdu. (4)

1941-ci ilin sonunda Azərbaycanda 130 adda silah, sursat, hərbi mərmir və əşya istehsal olunurdu. 1941-ci ilin noyabrın 8-nə kimi 35 min qutu yandırıcı butulka, 14 min patron ehtiyatı hazırlandı, istehsal gücü sutkada 10 min butulkaya çatdırıldı.

Kimya sənayesi, xalq istehlak malları istehsalı hərbi şəraitə uyğunlaşdırıldı. Yerli sənaye

ye və sənaye kooperativlərinin işçiləri hərbi-təsərrüfat məhsulları buraxılışına qoşuldular.

Bakıya yüklərin yeni dəstəsi 1941-ci il oktyabrın 1-də bağlanmış üçtərəfli sazişlə, habelə, AŞS-in „Lend-liz“ kredit və icarə haqqında qanununun noyabrda SSRİ-yə şamil edilməsi ilə bağlı daxil olmağa başladı.

Xəzər dəniz nəqliyyatı Azərbaycan nəqliyyat sistemində əhəmiyyətli yer tuturdu. Xəzər dəniz nəqliyyatını iki idarə-quru yükü daşınması ilə məşğul olan Xəzər Gəmiçiliyi İdarəsi (*Kaspiplot*) və Neft daşıyan Xəzər Neft Gəmiçiliyi İdarəsi (*Kaspianker*) təmsil edirdi. (36, s.20)

Azərbaycan xalqı faşizm üzərində qələbə namına öz şəxsi vəsaitini əsirgəmədi. Əhəlihdən respublikanın müdafiə fonduna nağd vəsaitlə 31.756 min rubl köçürüldü ki, ondan da 16.456 min rublu Bakı zəhmətkeşləri tərəfindən ödənilirdi. 30.765 min rubl dəyərində dövlət istiqrazının 13.268 min rublu Bakı zəhmətkeşləri tərəfindən alındı. Müdafiə fonduna 14.872 qram qızıl, (ondan 5.152 qramını Bakı zəhmətkeşləri verdi), 985.943 qram gümüş (ondan 187.076 qramını Bakı zəhmətkeşləri verdi) və s. təhvil verildi. Respublika zəhmətkeşləri cəbhəyə 14 min yarımkür, 66 min ədəd gödəkə, 33 min çütdən yuxarı keçə ayaqqa, 468 min çüt yun corab, 338 min çüt yun əlcək, 102 min aq dəsti, 43 min qulaqlıq və qulaqsız papaq (5, f.1, siy. 87, sax.vah. 69, v.1), ümumilikdə 1941-1943-cü illərdə Azərbaycan SSR-dən ordu döyüşçüləri üçün ümumi dəyəri 40 milyon rubl olan 350 min fərdi bağlama göndərildi. (5, siy.103, sax.vah.2, v.21,175)

Müharibə illərində Azərbaycan xalqı dövlətə milyard manatlarla bəre verdi. 1942-ci ildə respublika əhalisi 251 milyon manat, 1943-cü ildə 371 milyon manat, 1944-cü ildə 534 milyon manat, 1945-ci ildə isə 480 milyon manatdan çox dövlət hərbi istiqrazlarına yazılmışdır. 1941-1945-ci illərdə Azərbaycanda 273 milyon manatdan çox pul-şey lotereyası alınmışdır. (18,s.314)

Bakı nefti ətrafında toqquşan maraqlar. SSRİ tərkibində olmasına baxmayaraq, neftlə zəngin ölkə kimi Azərbaycan SSR müharibə edən ölkələrin planlarında xüsusi yer tuturdu. II Dünya müharibəsinin başlanması yanacaq olan ehtiyacı kəskin şəkildə artırdığından, bir sıra məqamlarda

Bakı neftinə qələbəni müəyyən edən başlıca strateji amir kimi baxırıldı.

1941-ci ilin yazında Bakı neft mədənlərinin istismarının təşkil olunması məqsədilə almanlar xüsusi idarə - „Vestfalen qərargahı“ ni yaratdılar. 1941-ci il iyulun 16-da keçirilən yığıncaqda qeyd olundu ki, „Bakı vilayəti“ „alman konsessiyası olmalıdır“. „Felman“ planına uyğun olaraq Bakının ələ keçirilməsi tarixi 25 sentyabr 1942-ci il müəyyənləşdirildi. 1942-ci ildə faşist Almaniyanın Bakını ələ keçirtmək cəhdləri bu planların tərkib hissəsi idi.

Bakı nefti *Fransa* və *İngiltərənin* hərbi-strateji planlarında xüsusi yer tuturdu. Hitler Almaniyanın Parisi ələ keçirən zaman - 1940-cı ilin iyun ayında kiçik *La Şarite* şəhər vəğzalında alman yefreytoru Parisdən aparılan gizli fransız arxivini, o cümlədən ingilis - fransız danışıqlarının yazısını ələ keçirir. Fransız qərargahının gizli sənədlərindən məlum olur ki, *Fransa* və *İngiltərənin* planında Qafqazın və Bakının neft sənayesinin ələ keçirilməsi əsas yerlərdən birini tuturdu.

1941-1945-ci illərdə SSRİ-də 110,6 milyon ton neft çıxarıldı. Onun 75,2 milyon tonu, yaxud 68%-i Bakının payına düşdü. İkinci dünya müharibəsi dövründə (1939-1945-ci illər) SSRİ-də 172 milyon ton neft çıxarıldı ki, ondan 118,9 milyon tonunu, yaxud 69%-ni Bakı verdi.

2019-cu il oktyabrın 11-də Aşqabadda, MDB dövlət başçılarıının sammiti zamanı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycanın 1941-1945-ci illər müharibəsində Qələbəyə verdiyi töhfədən, Hitlerin Bakını almağa necə can dənşərək bildirib ki, „Ən dağdıçı və qanlı müharibənin cəbhələrində, habelə arxa cəbhədə bizim xalqlarımız qəhrəmanlıq və mərdlik göstərirlər, bu da sonrakı nəsillər üçün nümunədir. Azərbaycan faşizm üzərində qələbəyə layiqli töhfə verir. Azərbaycanın 600 mindən çox oğul və qızı Böyük Vətən müharibəsinin cəbhələrində döyüşüb. Onların yarısı öz canlarını bizim ümumi qələbəmizə naminə qurban verib“. Prezident çıxışında onu da xatırladı ki, Azərbaycan o vaxt bütün ölkəni yanacaq təmin edirdi. Cəbhənin ehtiyacları üçün zəruri olan neftin 70 faizdən çoxu, benzinin 80 faizi, motor yağlarının 90 faizi Azərbaycanın payına düşürdü. „Bunlar siz sovet ordusu düşməne qalib gələ bilməzdiniz“.

Azərbaycan Pespublikasının Prezidenti hərbi kinoxronikanın məşhur kadrlarını - Hitlerə tort götürülməsini də xatırladı. Tortun üstündə dənizi xatırladan çökək var, orada alman dilində, "Xəzər dənizi" yazılıb. Hamın çökəkə maye qara şokolad və "Bakı" adı var. Hitler qaşığıla şokoladı götürür və tortun üstünə tökülür, sonra xaç şoklində şokoladı götürür onu, "Bakı" yazılan yerə sancır. „Bu da faşistlərin Azərbaycanın neft yataqlarını ələ keçirmək planını göstərir, habelə bildiyimiz kimi onların Şimali Qafqazın neft yataqlarını tutmaq planları da olub“. Azərbaycan Pespublikasının Prezidenti İlham Əliyevin görüş iştirakçılarının yaddaşını təzələyərək bildirdi ki, əgər faşistlər Bakını ələ keçirseydi sovet ordusu yənəcəydi qalardı. Bakı işə həvə ucaırdı. Çünki sovet hökuməti bu fəvqəladə halda bütün neft yataqlarını minalaşmışdı ki, düşməncə qismət olmasın. Azərbaycan Pespublikasının Prezidenti vürğuləyib ki, Azərbaycanı müharibədə həlak olanlara heykəllər qoyurlar və müharibə veteranlarına böyük qayğı göstərilir.

Elm, maarif, ədəbiyyat və incəsənət cəbhənin xidmətidir. Müharibə xalq maarifi və məktəblər qarşısında yeni vəzifələr qoydu. Məktəb şəkəkəsinin qorunub saxlanılması, müharibə şəraitində kənd yerlərdə ibtidai icbari, şəhərlərdə 7 illik icbari təhsilinin həyata keçirilməsi və genişləndirilməsi qarşıda duran mühüm məsələlərdən idi. Əsas problemlərdən biri istehsalata könlüllü gedən yuxarı sinif şagirdlərinin təhsilinin, cəbhəyə kömək uğrunda ümumxalq hərəkətində məktəblilərin və müəllimlərin iştirakının təşkil, valideyn himayəsindən məhrum olan, valideynlərinin itirimi uşaqların uşaq evlərində yerləşdirilməsi idi.

Müharibə respublikanın xalq maarifi orqanlarının işində bir sıra çətinliklər yaradırdı. Bir sıra məktəb binalarının hospitalıların və hərbi-tədris məntəqələrinin sərəncamına verilməsi nəticəsində çoxnövbəli məşğələlər təşkil olundu. Müharibə illərində pədaqoji kadrların hazırlanması davam etdirildi.

Müharibə illərində *rus dilinin tədrisinə* diqqət artırıldı. İstehsalatda işləyən gənclərin təhsili yaddan çıxmadı. Axsam kəndli-gənclər məktəblərinin şəkəkəsinin genişləndi. *Texniki peşə təhsili şəkəkəsi* müharibə illərində ixtisaslı kadrların hazırlanması sahəsində sərəncamı fəaliyyət gös-

tərdi. Məktəblilərin *hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi* sahəsində aparılan işlər diqqət mərkəzində saxlanıldı.

Faşizm üzərində qələbə təkə dəyüşən ordu deyil, həm də arxa cəbhənin əməkçilərinin fədakar əməyi sayəsində qazanıldı. Azərbaycan elmi öz işini müharibə şəraitinə uyğun qurdu. SSRİ EA Azərbaycan filiali, onun elmi-tədqiqat institutları, ali məktəblər, ümumiyyətlə respublikanın bütün elmi potensialı orduya xidmət məqsədlərinə təbə edildi.

Kimyaçı alimlərimizin (Y.Q.Məmmədəliyev, V.S.Qutrya, Ə.M.Quliyev, A.Kudinov və b.) (19, s.12-13) neft emalı sənayesinin yüksək ixtisaslı mütəxəssisləri (R.H.İsmayilova, M.A. Qorelik, V.S.Əliyev, A.A.Learkin və b.) ilə birgə əməkdaşlığa sayəsində alınmış və sənaye miqyasında istehsalına başlanmış yüksək otkanlı benzın, habelə sürtkü yağları növləri, M.F.Nağıyev, H.X.Əfəndiyev, İ.Ə.Orucova, Ş.A.Məmmədov, M.M.Mövsumzadənin kimya elmi və neft emalı prosesinin müxtəlif problemlərinə dair sərəncamı tədqiqatları, geoloqlarımız (Ş.A.Əzizbəyov, M.Ə. Qaşqay, Ə.D.Sultanov) (19, s.16-17), fiziklərimiz (X.İ.Əmirxanov), riyaziyyatçılarımız (I.Q.Yesman), bioloqlarımız (A.A.Qrossheyman), kənd təsərrüfatı sahəsində çalışan alim və mütəxəssislərimiz (F.Ə.Məlikov, A.Əgəbəyli, C.M. Hüseynov, İ.D. Mustafayev), həkimlərimiz (M.A. Topçubaşov, M.A.Mirqasımov, V.A.Tornoqradski, F.Ə. Əfəndiyev, İ.S.Kenzburq, C.I.Abdullayev) və b. (13, s.20) kəşf, ixtira, təklif və işulları ilə bilavasitə dəyüşən orduya, onun müxtəlif təyinatlı tələblərinin yerinə yetirilməsinə, hərbi qaydada qurulan çox səhəli xalq təsərrüfatına - sənayecinin, kənd təsərrüfatının, naqliyyatın, rəbitənin, səhiyyənin müharibə şəraitində fəaliyyətinə sanballı kömək göstərdilər.

Müharibə illərində fəal iştirakına, cəbhəni və xalq təsərrüfatının vacib məhsullarına təmin edilməsinə fəaliyyətinə görə **Y.Məmmədəliyev, X.Qutrya „Lenin“ ordeni ilə təltif olundular** (31, s.32; 21, s.32). Kimyaçı alimlərdən Y.Məmmədəliyev, X.Qutrya, M.Kardin, L.Solovoyev, A.Markin Dövlət Mükafatına layiq görüldülər. Onlarla kimyaçı mühəndis və işlərdən və medallarla təltif olundu. **1945-ci ilin martında Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının təsis Azərbaycan elminin qələbəsi idi.**

1941-ci ildə respublikada 66 hərbi hospital yaradırdı. Naxçıvan, Şuşa, Nuxa, Hacıkənd, Mərdəkən və Buzovnada yerləşən sanatoriylar, respublikadakı istirahət evləri hərbi hospitalıllara çevrildi. Hərbi hospitalıllar Azərbaycan Dövlət Universiteti, Elmlər Akademiyası, Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pədaqoji İnstitutu (indiki ADPU), Şaumyan adına mədəniyyət evi, Konservatoriya (kəllə-beyin), Birinci poliklinikada yerləşirdi.

Müharibə illərində respublikada *donor hərəkəti* genişləndi. 1941-1945-ci illər ərzində yaralı dəyüşçülər üçün cəbhəyə 41.609 litr qan göndərildi, 7.229 litr qanı əvəz edən preparatlar hazırlandı. Müharibə dövründə respublikanın 149.170 vətəndaşı donörə oldu.

1942-ci ilin yanvarında tibb elmləri doktoru, professor Əziz Əliyevin sədrliyi ilə *„Yaralı Dəyüşçülərə və Xəstələrə Kömək Komitəsi“* yaradırdı.

Müharibənin ilk günlərindən səfərbərliklə əlaqədar keçirilən mitinq və yığıncaqlarda əlovlu nitqlərlə çıxış edən yazıcılar faşizmin mahiyyətini başa salır, onların törətdikləri vəhşilikləri göstərərək xalqı mübarizəyə çağırırdılar. Qafqaz uğrunda gedən gərgin dəyüşlərdə - 1942-ci ilin payızında S.Vürğun, S.Rüstəm, M.Rahim, R.Rza, H.Mehdi, Z.Xəlil, Məmməd Əkbər, Ə.Məmmədaxanlı dəyüşçülərlə birgə idilər. M.Rahim, S.Rüstəm, O.Sarıvəlli, Z.Xəlil, T.Əyyubov və başqaları uzun müddət cənub cəbhəsində-Sevastopol və Kerç müdafiəçilərinin yanında oldular.

Müharibə illərində bəstəkarlar və musiqi ifaçılarının adamları əmansız mübarizəyə səslənən və vətənpərvərlik mövzusunda yazılan əsərləri arxa və ön cəbhənin yaxın dostuna çevrildi. Ü.Hacıbəyovun Nizaminin sözlərinə yazdığı və qələbəyə həsr etdiyi „Sənsiz“, „Səvgili cənnət“, Ə.Bədəlbəylinin B.Zeydmanla birgə yazdığı „Xalqın qəzəbi“, Niyazinin „Xosrov və Şirin“ operası, „Dəyüşdə“ simfonik əsərləri, S.Rüstəmovun „Cəbhə eşqi“ əsəri, „Cəbhəyə“, „İrəli“, „Qəzəl“, „Qəhrəmanlar marşı“ məhəlləri, Ağabacı Rəcəyanın „Cəngi“, „Vətən nəğməsi“, „Dilbərim“, „Gözlərin“ məhəlləri müharibə dövrünün əsərləridir.

Müharibə illərində Moskva konservatoriyasının tələbəsi olan Qara Qarayev və Cəvdət Hacıyevin bəslədiyi „Vətən operası“ (libretto

müəllifi İ.Hidayətəzadə) 1946-cı ildə Dövlət Mükafatına layiq görüldü.

Rəssamlarımız müharibə qəhrəmanlarının „portret qalereyası“ nı yaradırdılar. Bu qalereyanın ekspozatları içərisində Kamal Qasımov, İsrəfil Məmmədov, İdris Süleymanov, Hüseyn Əliyev, Məzahir Abbasov, Novruz Əslanov, Əjdər Məniyev kimi müharibə qəhrəmanlarının surətləri fəxri yerləri tutdu. Müharibə illərində *rəssamlardan* F.Əbdürəhmanov, K.Kazımzadə, P.Topçubaşova və Ə.Hacıyev „Azərbaycan SSR əməkdar incəsənət xadimi“ adına layiq görüldü, F.Əbdürəhmanov, N.Fətullayev, L.Kərimova ordenlərlə, 40-dan artıq rəssam medal və fəxri fərmanla təltif olundu.

Respublikamızın kino işçiləri tez-tez dəyüş mövqələrinə olur, əsgərlərin cəbhə həyatını lentə köçürürdülər. 1942-ci ildə Kırım cəbhəsinə yola düşən Zaqafqaziya kino işçilərinin tərkibində Azərbaycanın kinooperatorları V.Yeremeyev, M.Mustafayev, operator köməkçilərindən K.Həsənov və A.Ələkbərov və b. vardı.

Müharibə illərində yaradılmış kino-öçerklər içərisində A.Həsənovun „Vətən uğrunda“, kinooperator M.Mustafayev və rejissor A.Quliyevin „Qayğı“, rejissor İ.Əfəndiyevin və operator S.Bədəlovanın „Məktuba cavab“ lentləri, rejissor A.Dadaşov, operatorlar V.Yeremeyev və L.Koreskinin Stavropolun azad olunmasında Azərbaycan xalqının köməyindən bəhs edən „Qardaşlıq köməyi“ kino-öçerkli uğurlu yaradıcılıq işi idi.

Azərbaycan incəsənətinin mühüm sahələrindən olan *Azərbaycan teatrları* müharibə illərində sərəncamı və məqsədyönlü fəaliyyət göstərdilər.

Müharibə illərində M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında Mirzəzadə Əliyev, Mərzia Davudova, Sidiq Ruhulla, Kazım Ziya, Ələsgər Ələkbərov, Fatma Qədiri, Mustafa Mərdanov, Əli Qurbanov kimi təcürbəli və peşəkər sənət ustaları ilə yanaşı Hükümə Qurbanova, İsmayıl Dağıstanlı, İsmayıl Osmanlı, Barat Şakinskaya, Möhsün Sənanı, Süleyman Tağızadə, Əjdər Sultanov, Leyla Bədriyyəli, Məcid Şamxalov kimi gənclərdən ibarət yaradıcılıq qüvvəsi çalışırdı.

Nəticə, II Dünya müharibəsi 1945-ci il sentyabrın 2-də başa çatdı. Müharibədə SSRİ

qalib oldu, nasist Hitler Almaniyası, faşist İtaliyası və onların müttəfiqləri məğlub oldular. Dünya iki qütbə-sosializm və kapitalizm cəbhələrinə ayrıldı. 1941-1945-ci illər müharibəsində SSRİ dövlətinə dəyən zərərini ümumi miqdarı 679 milyard rubla bərabər olmuşdur. 1700 şəhər, 72 min kənd və qəsəbə yer üzündən silinmişdir. Dağıntıya məruz qalan ərazilər - Rusiya Federasiyasının qərb əraziləri, Ukrayna, Belarusiya, Baltıqyanı ölkələr, Moldovanın əraziləri idi. Bundan əlavə SSRİ-nin təsir dairəsinə düşən Şərqi Avropa ölkələrinin yenidən qurulması məsələsi Sovet İttifaqının hesabına həll ediləli idi. SSRİ Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurasının üzvü kimi öz hərbi bazalarını bu ölkələrdə yerləşdirdi, həmin ölkələrin neft, çuquna, dəmir filizina, meşə materiallarına ehtiyacı türk respublikalarının hesabına ödənilirdi.

Cəbhədə göstərdikləri cəsurluğa görə 176 mindən çox Azərbaycan əsgəri orden və medallarla təltif olunmuş, 121 nəfər keçmiş SSRİ dövlətinin ən ali hərbi mükafatı olan Sovet İttifaqı Qəhrəmanı kimi yüksək ada layiq görülmüş, 30 əsgər "Şöhrət" ordeninin üç dərəcəsinə tam kavaləri olmuş, yüzlərlə soydaşımız Avropa dövlətlərinin orden və medallarını almışlar.

Ulu Tanrı Azərbaycana yeraltı və yerüstü sərvətlər, səfalı təbiət, soykökünə bağlı insanlar, torpaq uğrunda canını verməyə hazır gənc nəsil bəxş edib. Bir xalq məsəlində deyildiyi kimi, eynibəz gözəl olmadıqı kimi, Azərbaycanın da bəxti qonşu sarıdan gətirməyib. Əslində ermənilər bizim qonşumuz olmayıb, onlar kənarından gəlib, torpağın əsil sahiblərinin səxavətliliyindən istifadə edərək özlərinə yurd-yuva qurublar. Azərbaycan xalqının atalar misalı var: „Qonşun pisdir, köç canını qurtar“. Ancaq qonşu nə qədər pis olursa olsun, Böyük Hun sərkərdəsi Metenin dediyi kimi, **torpaq xalqın mülkiyyətidir**. Ondan pay olmas. Zaman gələcək erməniləri bu torpaqlara köçürənlər özləri əməllərindən peşiman olacaqlar. „Özgəyə quyu qazan, özü quyuya düşər“ deyiblər.

Müasir Azərbaycan Respublikası bu gün sürətlə inkişaf edir. Bu inkişafa mane olan yeganə əngəl isə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həll olunmamasıdır. Azərbaycan xalqı müharibə istəmir. Çünki Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqi-

şəsi zamanı 20 mindən artıq övladımız şəhid olmuş, 100 mindən artıq vətən oğlu yaranmış və ya şikəst olmuşdur. Bir milyondan artıq soydaşımız doğma yurd-yuvalarından didərgin salınmışdır. Münaqişənin sülh yolu ilə həllində ümummilli lider H. Əliyev tərəfindən atılan mühüm addım, ulu öndərin siyasi kursunu davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsi sahəsindəki fəaliyyəti dünya ictimaiyyəti və xalqımız tərəfindən bəyənilir. Ancaq İlham Əliyevin dəfələrlə xatırladığı kimi, məsələ ancaq ölkəmizin ərazi bütövlüyü, süverenliyi əsasında həll edilə bilər. Yurd - yuvalarından didərgin salınmış soydaşlarımız yerlərinə qayıtmalı, ata-baba torpaqlarının sahibi olmalıdırlar. Ona görə də, bu gün demokratiyadan danışan vuran Qərbi dövlətləri ikili yanaşmaya son qoymalı, beynəlxalq hüquqa hörmət göstərməli, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində həll etməlidirlər.

Ədəbiyyat siyahısı

- 1.M.Abasov. Bütün müharibə boyu döyüş. Bakı, 1983.
- 2.Abdullayev S.Q. 1941-1945-ci illər müharibəsində Azərbaycanda hərbi-müdafiə və hərbi təşkilatı iş. Tarix elm.nam....dis., Bakı, 2000, 181 s.
- 3.AMEA TİEA, „Cəbhədən məktublar“, qovluq 9.
- 4.AMEA TİEA, f.1. s.11, iş 5080, s.37.
- 5.Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivini
- 6.ASE, II cild. Bakı, 1978.
- 7.ASE, III cild. Bakı, 1979.
- 8.ASE, V cild, Bakı,1981.
- 9.ASE, IX cild, Bakı,1986.
- 10.Brejnev L.İ. Kiçik torpaq (xatirələr). Bakı, 1978.
- 11.Brejnev L.İ. Sovet Azərbaycanının 50 illiyi. 1970-ci il oktyabrın 2-də Bakı şəhərində təntənəli iclasda nitqi. „Kommunist“ qəz.1970, 3 oktyabr.
- 12.Əhmədizadə Cəbrayıllov https://az.wiki-pedia.org/wiki/%C6%8Fhm%99%99diyy%C9%99_C%9%99bray%4%B11ov

13.Əmrəhov M.İ. İkinci Dünya müharibəsi. Bakı, 2010.

14. „Vətən xaini“ndən Sovet İttifaqı Qəhrəmanına...<http://tarix.info/qehremanlar/627-mehdi-h252seyznad601.html>

15. „Kommunist“ qəz., 1943, 23 fevral
16. „Kommunist“ qəz., 1943, 31 oktyabr
17. „Kommunist“ qəz.1970, 3 oktyabr
18.Mədətov Q.Ə. Azərbaycan Böyük Vətən müharibəsi illərində. 1941-1945.Bakı,1965.
19.Yaqubov Ə.Ə. Azərbaycan əhəmiyyətli Böyük Vətən müharibəsi illərində. Bakı,1942.

20.Алиева Р. Азербайджанцы в Европейском движении сопротивления. Баку, 2005.

21.Алексеев, Е.П. Советские ученые - фронту. Защита отечества. М., 1985.

22.Анигагиев А.А. Профессиональное образование рабочих в Азербайджане. М.,1960.

23.Бакинских рабочих, 1943 г.

24.Вторая Мировая война: Итоги и уроки. М.,1985.

25.Воспоминания Ахмедия Джебраилова. <http://209.85.229.132/search?q=cache:Q41c1VNiY0J>

press.az/news1_ru.php%3Fid%3D91+воспоминания,

26.Ахмедия Джебраилова &hl=ru&ct=clnk&cd=10 &gl=az; <http://life.trend.az/>

27.Гречко А.А. Битва за Кавказ. 2-изд. М., 1973.

Summary

Mais Amrakhov

The role of the Azerbaijani people in the victory over fascism in the war of 1941-1945

The situation of Azerbaijan SSR in the eve of war was considered, facts on the key changes occurred in the production spheres, as well as in military industry, transport system in result of realization of III five-year plan and also affection of the sending of russian peasants confronting social tension and famine occurred in the eve of war for working in new industrial objects to several regions of the country, as well as Azerbaijan to be socio-political and socio-economic life of the republic in the article.

It is mentioned in the article that, 87 battalions, 1123 self-defense groups, 77, 223, 402 and 416th, 242, 392, 394 and 414th fighter shooter and mountain-shooter nationals were formed in the territory of Azerbaijan SSR in war years.

In war years, Azerbaijani combatants attended in 900-year defense of Brest fortress and Leninograd from german- fascist invaders, in the battles for Moscow, under Stalingrad, in partisan troops

28.Достижения Советского Азербайджана за 40 лет в цифрах. Стат. сб. Баку,1960.

29.Исмаилов Е. Власть и народ. Последственный сталинизм в Азербайджане 1945-1953 гг. Баку, 2003.

30.Кравченко Г.С. Военная экономика СССР в 1941-1945 гг. М., 1963.

31.Мамедалиев, Ю.Г. Библиография. Деятель науки и культуры Азербайджана. Баку, 1965.

32.На легендарном плацдарме. Ростов на Дону, 1980.

33.Народная хозяйства Азербайджанской ССР к 60-летию образования СССР. Юбилейный статистический ежегодник. Баку, 1982.

34.Народное хозяйство Азербайджанской ССР. Статистический сборник. Баку,1957.

35.Транспорт и связь СССР. Стат. сб. М., 1967.

36.Эдлинский Э.Ф. Каспийский транспортный флот в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг. М., 1963.

37.Чапай Султанов. История не любит сослагательного наклонения, и все же...Баку, 2011.

38. <http://tarix.info/qehremanlar/627-mehdi-h252seyznad601.html>

and resistance movement in Europe. The role of the national economy of Azerbaijan SSR in providing of the battle-front with necessary products, especially with oil and oil products, the contribution of the scientists, enlightenment, literature and artistic figures to the victory were explained in this article by facts. It is indicated in the end part of article that, *in the struggle against fascism, 121 Azerbaijan SSR citizens (43 of them are Azerbaijani) were conferred to the name of the Hero of Soviet Union, and Hazi Aslanov was conferred to this name for twice (1942 and 1991), 30 persons (15 of them are Azerbaijani) became a cavalier of three degrees of the Order of Glory (Shohrat).*

Keywords: *Fascism, Second World War, mobilization, national divisions, combat operations, the aid of rear front, Great victory*

Резюме

Манс Амрахов

Роль азербайджанского народа в победе над фашизмом в войне 1941-1945-х годов

В статье особое внимание обращается той ситуации, что существовала накануне войны в Азербайджанской ССР, в том числе, фактами указаны основательные изменения, происходящие в производственной сфере, в том числе, военной промышленности, возникшее накануне войны и воздействие на общественно – политическую и социально – экономическую жизнь республики отправление русских крестьян, страдающих от голода в ряда районы страны, в том числе, в Азербайджан для подрабатывания в новейших промышленных объектах.

В статье отмечается, что в годы войны на территории Азербайджанской ССР сформированы 87 батальонов, 1123 отряды самообороны, 77, 223, 402 и 416, 242, 392, 394 и 414 истребительные стрелковые и горные – стрелковые национальные отряды.

В годы войны бойцы – азербайджанцы поучаствовали 900 дневной обороне Брестской и Ленинградской крепости от нападения немецко – фашистских оккупантов, в битвах за Москву и под Сталинградом, в партизанских отрядах и в отрядах сопротивления, что воевали в Европе. Фактами раскрыты роль народного хозяйства Азербайджанской ССР в снабжении фронта необходимыми продуктами, в особенности нефтью и нефтепродуктами, вклад в победу научных деятелей, деятелей просвещения, литературы и искусства. В конце статьи указано, что в борьбе против фашизма 121 гражданина Азербайджанской ССР (из них 43 граждане азербайджанцы) удостоены звания Героя Советского Союза, к примеру Ази Асланов дважды удостоен этого звания (1942 и 1991), 30 из них (из них 15 азербайджанцы) стали кавалерами „Славы” третьей степени.

Ключевые слова: *фашизм, Вторая Мировая Война, мобилизация, национальные дивизии, военные операции, помощь тыла, Великая победа*

UOT 94 (479.24)

SELCAN MƏMMƏDZADƏ

AMEA A.A.Bakxanov adına Tarix İnstitutunun doktorantı, Azərbaycan azerbaycan.selcan@mail.ru

MANNA DÖVLƏTİNİN İNZİBATI-ƏRAZI BÖLGÜSÜ, ŞƏHƏRLƏRİ VƏ QALALARI

Açar sözlər: *Manna dövləti, mixi yazılar, qədim şəhərlər, qədim qalalar, hərbi-siyasi tarix.*

Manna Azərbaycanın tarixi cənub torpaqlarında lullubi, qutu və turukku kimi qədim etnoslarımızın yayıldıqları əraziləri xarici müdaxilədən qorumaq məqsədilə kondolodasiyasından yaranan ilk sülalə sistemli dövlət olmuşdur. Solafı olan əvvəlki tayfa birliklərindən fərqli olaraq Manna yetkin dövlət kimi daimi paytaxta, stabil idarəçilik sisteminə, ərazi-inzibati bölgüsünə, vahid mərkəzdən idarə olunan təsərrüfat infrastrukturuna malik idi. İlk mənbələrin təhlili göstərir ki, əvvəllər kiçik əraziyə malik olan Manna bir əsr ərzində qonşuluqdakı zəif tayfa birliklərinin və yenicə siyasi səhnəyə atılan müstəqil icmaların torpaqlarının işğalı hesabına xeyli genişlənmiş, Aşşur və Urartu kimi regionun aparıcı güc mərkəzləri ilə mübarizədə

uzun müddət öz suverenliyini və identikliyi qoruyub saxlaya bilmişdir.

“Manna” etno-coğrafi termini e.ə. 843-610-cu illər ərzində Akkad (Aşşur və Babil dialektləri) və biayni (Urartu) dillərində tərtib olunmuş kitablarda Urmiya gölü hövzəsinə (Cənubi Azərbaycan) edilən hərbi yürüşlərlə əlaqədar xatırlanır. Bu etno-coğrafi terminin bütün orfoqragik variantları (Munna, Mannāi, Manāi, Mannaš) Aşşur hökmdarı III Salman-sarın (e.ə. 859-824) salnamələrində qeyd olunub¹. Biayni orfoqrafiyasında samit səsini təkrarına (reduplikasiya) yol verilməyindən Urartu hökmdarlarının mətnlərində bu ölkə **Manani ebanı** (“Mana ölkəsi”) adı ilə təqdim olunur.

Şəkil 1. Manna və yaxın qonşuları (e.ə. IX-VII əsrlər).